

СЕКЦІЯ 1. УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ: ВІД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ДО СУЧАСНОСТІ

ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР: ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ

Бажан О. Г.

кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України, доцент кафедри історії Національного університету «Киево-Могилянська академія»

Поширення дисидентства в 1960–80-х рр., розповсюдження опозиційних настроїв серед різних верств населення України стало своєрідною реакцією на згорання процесу десталінізації радянського суспільства, бездержавний статус України, утиски національного культурно-духовного життя, серйозні порушення конституційних норм щодо свободи совісті і віросповідань, істотні прорахунки в галузі соціально-економічної політики КПРС. Істотно впливала на формування дисидентства і поразка національно-визвольної боротьби 1940–50-х рр. у Західній Україні, яка проілюструвала безперспективність збройних методів опору. Не менш важливу роль у становленні ідеології дисидентства відіграли світовий процес деколонізації 1950–60х рр., антигиталітарні виступи в країнах народної демократії, зокрема в Польщі, Угорщині, НДР, Чехословаччині, міжнародний правозахисний рух, що активізувався після прийнятої 1948 р. загальної Декларації прав людини.

Провідне місце серед опозиційних сил в 1960–80-х рр. займали український національно-визвольний рух (національно орієнтоване дисидентство), рухи національних меншин (кримськотатарський та єврейський національні рухи за повернення на історичну Батьківщину), рух за свободу совісті (релігійне дисидентство), рух за соціально-економічні права. Характерною рисою українського національно-визвольного руху була боротьба за національні інтереси українського народу, яка поєднувала в собі найрізноманітніші форми громадського протесту: від інтелектуального опору, що виражався у написанні й поширенні через «самвидав» оригінальних публіцистичних, прозових, поетичних творів, у яких рішуче викривалися серйозні деформації радянського суспільства («Інтернаціоналізм чи русифікація?» І.Дзюби, «Право жити» Ю.Бадзьо, «Етноцид українців в СРСР» С.Хмари, публіцистика В.Чорновола, В.Мороза, В.Марченка, Є.Сверстюка та ін.), ствердженні нерегламентованих культурних ініціатив (подвижницька діяльність Л.Яценка, І.Гончара, А.Горської та ін. у розбудові невідконтрольних органам влади самодіяльних колективів, неофіційних

музеїв, бібліотек, неформальних об'єднань), до створення організаційних структур для боротьби з існуючим державним та суспільним ладом.

У другій половині 1950-х на початку 1960-х рр. в Україні виникає ціла мережа таємних організацій і осередків антирадянського спрямування. Деякі з них діяли на засадах інтегрального соціалізму – «Союз борців за звільнення України» (сер. 1950-х рр.; м. Шахтарськ Донецької області), «Український національний комітет» (1956–1961 рр.; поширював свій вплив у районах Львівської області), «Український національний фронт» (1964–1967 рр.; Львівська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Донецька обл.), інші – «Українська робітничо-селянська спілка» (1960–1961 рр.; Львівська обл.), «Українська національна комуністична партія» (1971–1972 рр.; м.Київ), «Партія національного прогресу» (кінець 1970-х – початок 1980-х рр.; м. Горлівка Донецької обл.) – спиралися на ідеї націонал-комунізму. Якщо націонал-комуністичні та націоналістичні угруповання робили основний акцент на розв'язання національних проблем і домагалися побудови незалежної Української держави, то ціла низка організацій і груп («Підпільний центр «Свобода» – м. Костянтинівка Донецької обл., «Демократичний союз соціалістів» – с. Серпневе Одеської обл., «Боротьба за громадську справедливість» – Миколаївська обл., «Партія боротьби за реалізацію ленінських ідей» – м. Луганськ та ін.) виводили на перший план завдання реалізації демократичних прав і свобод громадян незалежно від їх національної приналежності як неодмінну запоруку подальшого розвитку радянського суспільства.

В історії українського національно-визвольного руху вирізняються два етапи розвитку. Якщо на першому етапі (друга половина 1950-х – середина 1960-х років) протести здебільшого мали анонімний характер, здійснювались у вигляді розповсюдження листівок, національної символіки, то на другому (із середини 1960-х – у 1970ті роки) надзвичайно важливим у діяльності руху опору стало вироблення легальних форм боротьби. Останнє знайшло своє вираження у широкій петиційній кампанії («Лист 78-ми», «Лист 139-ти» діячів науки, літератури та мистецтва), відкритих акціях протесту (демонстрації в кінотеатрі «Україна» на прем'єрі фільму С.Параджанова «Тіні забутих предків» 14 вересня 1965 р.; біля пам'ятника Т.Шевченку у Києві, акти самопожертви – самоспалення, здійснені В.Макухою, О.Гірником, М.Береславським), формуванні громадських організацій на захист окремих політв'язнів («Громадський комітет на захист Ніни Строкатової»; 1971 р.), створенні в листопаді 1976 р. Української Гельсінської групи, яка діяла на основі підписаних радянським керівництвом Гельсінських угод. Ініціатором створення УГГ виступив письменник М. Руденко, до якого приєдналися О.Бердник, О.Мешко, Л.Лук'яненко, І.Кандиба, О.Тихий, Н.Строкатова-Караванська, М.Матусевич, М.Мартинович, П. Григоренко. Група ставила за мету сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією прав людини, втілювати на практиці положення гуманітарних статей Прикінцевого Акта

Гельсінської наради (1975 р.), домагатися, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мали обговорюватися підсумки виконання Гельсінських угод, Україна як суверенна держава і член ООН була представлена окремою делегацією, створення незалежних прес-агентств для налагодження вільного обміну інформацією. Діяльність УТГ ознаменувала новий етап в опозиційному русі в 1970–80-х рр., що поєднав боротьбу проти національного гніту з боротьбою за демократичні права в УРСР.

У літописі опозиційного руху другої половини 1950–1980-х рр. в Україні значне місце посідає кримськотатарський національний рух – самовіддана та послідовна боротьба кримських татар за повернення на свою історичну Батьківщину, реалізацію прав і свобод, гарантованих міжнародними актами, союзною та українською Конституціями. Перші кроки у становленні кримськотатарського національного руху спостерігаються вже в другій половині 1940-х рр. Вони виявились у нестримному прагненні кримських татар зберегти власну самобутність, мову, культуру, у масових втечах із місць «спецпоселення», порушенні встановленого режиму їх функціонування, в масовій перманентній петиційній кампанії, діяльності тасмного гуртка «Союз кримськотатарської молоді з повернення на Батьківщину» на чолі з М.Джемілевим, М.Омеровим, Р.Годженовим та ін.

Штучні обмеження в переселенні кримських татар до Криму породжували масові демонстрації в Запорізькій, Кримській та Херсонській областях, акти самопожертви М.Мамута, І.Мамедуллаєва.

Значний пласт опозиції в Україні становив єврейський національний рух, представлений двома основними течіями – «еміграційників» (домагання реалізації права на еміграцію) і «культурників» (завдання відродження історико-культурних традицій українського єврейства). Активісти єврейського національного руху Й.Зісельс, Я.Левін, Я.Меш, О.Парицький докладали чимало зусиль для створення нелегальних культурно-освітніх центрів – «сульпанів» – у Києві, Харкові, Одесі, задоволення релігійних потреб єврейської меншини, подолання негативних наслідків прояву побутового і державного антисемітизму.

Антицерковна кампанія другої половини 1950-х – поч. 1960-х рр., що супроводжувалася форсованим подоланням «релігійності», адміністративним втручанням у діяльність релігійних організацій, викликала появу релігійного дисидентства. У лоні Російської православної церкви існувало кілька течій, спрямованих як проти Московської патріархії, так і проти державних органів. Ідеться про спробу створення в першій половині 1950-х рр. єдиної незалежної Української церкви, діяльність «Комітету відновлення церкви і боротьби за її канонічну чистоту», «Християнського комітету захисту прав віруючих в СРСР», прилюдні виступи єпископа полтавського і кременчуцького Феодосія проти грубого втручання держави у справи церкви, правозахисну діяльність священників П.Здрілока, В.Романюка, протести віруючих проти масового закриття церков і монастирів, нищення святих місць тощо.

Серйозну силу являв собою рух за відновлення Української греко-католицької церкви, який виник практично відразу після неканонічного Львівського собору 1946 р. і знайшов своє виявлення у функціонуванні незареєстрованих релігійних громад, створенні організацій захисту прав віруючих («Ініціативна група захисту прав віруючих і церкви» на чолі з Й. Терелею, «Комітет захисту УГКЦ» – керівник І. Гель), ряді акцій протесту, богословських творах Й. Сліпого, В. Величківського, Р. Бахталовського.

Унаслідок державної політики щодо релігії і церкви в опозиції до режиму перебували представники римо-католицьких, юдейських громад. Високою активністю відзначалися опозиційні течії серед євангельських християнбаптистів, адвентистів сьомого дня, п'ятидесятників, що створили незалежні від держави духовні центри («Рада церков євангельських християн баптистів», «Вірні і вільні адвентисти сьомого дня»), поширювали релігійний «самвидав», апелювали до світової громадської думки.

Союзне і республіканське партійно-державне керівництво офіційно не визнавало наявність будь-якої опозиції режиму, характеризуючи її представників як «відщепенців», «кримінальних злочинців», послідовно проводило боротьбу з нонконформістськими силами. Відповіддю на активізацію дисидентського руху стали політичні репресії, які проводились за допомогою створеного розгалуженого карального апарату та спиралися на відповідну законодавчу і нормативну базу.

За період з 1954 року (часу створення Комітету держбезпеки при РМ УРСР) по першу половину 1964 року в Україні органами КДБ було притягнуто до кримінальної відповідальності за так звану «націоналістичну діяльність» 793 особи. За вказане десятиліття співробітниками КДБ викрито та ліквідовано 77 націоналістичних організацій та груп із загальним числом учасників 601 чол. Хвиля арештів, що прокотилася у Києві, Львові, Одесі, Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку, Феодосії в серпні-вересні 1965 р., в результаті яких в слідчих ізоляторах КДБ опинилося 24 найактивніших учасників українського національного руху (18 з яких згодом було засуджено до різних термінів покарань) [1, арк. 254] була превентивною атакою правлячого режиму на розвиток інакомислення в Україні. Статистика арештів «антирадянського елементу» в наступні роки виглядала наступним чином: 1966 р. - 4 особи (всього в 1966 році співробітниками Комітету держбезпеки при РМ УРСР викрито 73 організацій та груп, до яких входило 450 осіб); 1967 р. - 21 ; 1968 р. – 10 [2, арк. 284].

Кампанія з викорінення інакомислення як суспільного явища в республіці тривала і надалі. В 1969 році органами держбезпеки була викрита та припинена організована діяльність 76 угруповань у складі 335 учасників. За антирадянську діяльність до кримінальної відповідальності в 1969 році було притягнуто 55 осіб (всього у період з 1965 по 1969 роки за проведення антирадянської агітації та пропаганди на території УРСР органами КДБ притягнуто до кримінальної відповідальності 77 особи, з яких 43 чол. протиправні дії здійснювали одноосібно, 34 чол. входили в 10

антирадянських груп). Крім того, за матеріалами органів КДБ по лінії прокуратури та міліції було засуджено 208 осіб. Тільки в 1969 році органами КДБ республіки було розшукано 245 авторів, які у 86 випадках розповсюдили 465 листівок та 383 анонімних листа. На боротьбу з дисидентами правлячий режим прагнув залучити громадськість. В 1969 р. за матеріалами органів держбезпеки УРСР профіліковано 2697 осіб, з них 808 чол. за участі трудових колективів. Незважаючи на вражаючу статистику у боротьбі з дисидентським рухом (відомо, що за період з 1967 р по червень 1971 р. КДБ УРСР було «профіліковано» понад 6 тисяч громадян) [3, арк. 76], голова КДБ при РМ УРСР В. Нікітченко звертав увагу вищого політичного керівництва республіки на тенденцію зростання кількості осіб, які займаються виготовленням та розповсюдженням ворожих за змістом листівок та анонімних листів (з 406 осіб в 1968 р. до 515 осіб в 1969 р.). Непокоїло керівництво спецслужб і вікова категорія «незгодних» з існуючим соціалістичним ладом. Починаючи з 1966 року кількість профілікованих осіб органами держбезпеки у віці до 25 років із року в рік збільшувалася: 1966 р. - 442 чол. ; 1967 р. - 461; 1968 - 581; 1969 – 684 [2, арк. 24].

Незважаючи на рішучу протидію владних структур різноманітним формам інтелектуального опору, розповсюдження в республіці та поза її межами самвидавних позацензурних творів залишалося невідконтрольною ділянкою «фронту» для радянських спецслужб.

Список використаних джерел:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 16. Оп. 1 (1972). Спр. 9.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 16. Оп. 3 (1974). Спр. 5.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф.1. Оп. 25. Спр. 546.